Małgorzata **BIENIA**
21-500 Biała Podlaska
ul. Sidorska 39-43 m. 7

BIAŁA PODLASKA
ZESPÓŁ ZAMKOWY RADZIWIŁŁOWSKI
RELIKTY PIWNIC BUDYNKU ARCHIWUM I BIBLIOTEKI
TZW. „BIALSKIE ŁAZIENKI”

SPRAWOZDANIE

Z ARCHEOLOGICZNYCH BADAN WYKOPALISKOWYCH

SIERPIEŃ - WRZESIEŃ 2026 R.

Prace archeologiczne
oraz niniejszą dokumentację
wykonano na zlecenie i ze środków
finansowych
GMINY MIEJSKIEJ BIAŁA PODLASKA
ul. Marszałka Józefa Piłsudskiego 3
21-500 Biała Podlaska

autorzy opracowania:
Mieczysław i Małgorzata BIENIA

- Wólka Polinowska 2026 -

Niniejsza dokumentacja zawiera:

I. Sprawozdanie z prac archeologicznych.

1. Wprowadzenie.
2. Położenie Białej Podlaskiej.
3. Pradzieje i historia Białej Podlaskiej.
4. Archeologiczne badania wykopaliskowe przeprowadzone w 2013 i 2023 roku.
5. Archeologiczne badania wykopaliskowe przeprowadzone w 2026 roku.
6. Literatura.

II. Mapy i rysunki.

III. Fotografie

Mieczysław Bienia

SPRAWOZDANIE

Z PRAC ARCHEOLOGICZNYCH PRZEPROWADZONYCH W OKRESIE SIERPIEŃ - WRZESIEŃ 2026 ROKU W OBRĘBIE RELIKTÓW PIWNIC BUDYNKU ARCHIWUM I BIBLIOTEKI NA TERENIE ZESPOŁU ZAMKOWEGO RADZIWIŁŁOWSKIEGO W BIAŁEJ PODLASKIEJ

1. WPROWADZENIE.

Prace archeologiczne przeprowadzono jako 3 etap badań archeologicznych wyprzedzających prace budowlane, które mają być prowadzone w ramach zadania: „Odbudowa piwnic dawnej oranżerii radziwiłłowskiej wraz z budową budynku na odbudowanej piwnicy oraz zagospodarowaniem przyległego terenu". Głównym celem archeologicznych badań wykopaliskowych było zakończenie prac badawczych w części północnej obiektu, niedostępnej do badań w sezonie 2023 (porastające drzewa) oraz w części wschodniej wzdłuż zachowanej piwnicy. reliktach nieistniejącego XVIII-wiecznego budynku Archiwum i Biblioteki, potocznie tzw. „bialskich łazienek". Prace badawcze prowadzono na terenie Zespołu Zamkowego Radziwiłłowskiego w Białej Podlaskiej w ramach Umowy zawartej z Gminą Miejską Biała Podlaska, w imieniu której działała Zastępca Prezydenta Miasta Pani Justyna Gorczyca upoważniona przez Prezydenta Miasta Biała Podlaska Michała Litwiniuka (Umowa nr ZP.272.119.2026.jw2 z dnia 10.07.2023 r.) oraz Pozwolenia na prace archeologiczne wydanego przez Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Lublinie Delegatura w Białej Podlaskiej (nr BP-I.5161.40.1.2026.PZ1 z dnia 03.08.2023 r.). Wykonawcą prac archeologicznych była bialska firma IZIS Małgorzata Bienia, a kierownikiem Mieczysław Bienia. Prace badawcze przeprowadzono w okresie od 17 sierpnia do 10 września 2026 r.. Odbiór konserwatorski końcowy prac wykopaliskowych odbył się 16 września 2026 r. Prace archeologiczne przeprowadził doświadczony zespół badawczy w skład którego oprócz wymienionych wcześniej Mieczysława i Małgorzaty Bienia weszli: historycy: mgr Przemysław Sawicki (Białystok), mgr Andrzej Czerko (II

LO w Białej Podlaskiej), studenci: Jakub Kopaczuk i Szymon Czerko. Dokumentację fotogrametryczną wykonał mgr Błażej Czaja (APB THOR - Gniezno). Dodatkowo pracę archeologów wspierali detektoryści z Koła Naukowego Fibula z Białej Podlaskiej. W trakcie prac ziemnych prowadzili dokładną penetrację zdejmowanej warstwy ziemi za pomocą detektorów metali. Dzięki tym pracą pozyskano niewielkie ilości artefaktów metalowych (monety, plomby, stopy ołowiu) pochodzących z okresu od XVII do XIX wieku.

Prace badawcze były kontynuacją działań rozpoczętych w 2013 roku podczas rewitalizacji ogrodu włoskiego kontynuowanych w 2023 r. w ramach zadania: „Odbudowa budynku oranżerii wraz z adaptacją piwnicy zachowując jej historyczny charakter wraz z zagospodarowaniem terenu, uzbrojeniem w sieci wod.-kan., c.o., przyłączem energetycznym i instalacjami wewnętrznymi". Odsłonięto wówczas:

2013 r. - fragment wejścia oraz południowo – zachodni narożnik fundamentów piwnic XVIII – wiecznego budynku Archiwum i Biblioteki. Oprócz tego natrafiliśmy na tajemnicze postumenty, tworzące rodzaj promenady przez Pałacykiem ogrodowym, być może posadowione na nich były jakieś posągi których liczne fragmenty zostały znalezione w zasypiskach piwnic.

2023 r. – odsłonięto południowe pomieszczenie piwnicy zachodniej, piwnicę centralną oraz klatkę schodową.

Inwestycja zlokalizowana jest na działce geodezyjnej nr 2113/1.

2. POŁOŻENIE BIAŁEJ PODLASKIEJ.

Administracyjnie Biała Podlaska – siedziba miasta - położona jest w północno-wschodniej części województwa lubelskiego, na terenie powiatu bialskiego.

Geograficznie teren ten leży na pograniczu dwóch mezoregionów należących do dwóch różnych krain geograficznych.

Część położona na północ od rzeki Krzny wchodzi w skład Równiny Łukowskiej (318.96 wg J. Kondrackiego 1988 s. 323). Pod względem krajobrazowym jest to monotonna, lekko falista równina z ostańcami moren, ozów i kemów związanych z zasięgiem stadiału Warty. Jej powierzchnię budują głównie piaski glacjofluwialne. Dolina rzeki Krzny o szerokości dochodzącej do 1 km jest stosunkowo płytka i podmokła.

Południowa część miasta - dzielnica Wola wchodzi już w skład – Zaklęsłości Łomaskiej (845.11, wg J. Kondrackiego, 1988, s.342). Jest to piaszczysta, częściowo zabagniona i zatorfiona równina położona na wysokości 140-160 m n.p.m. Od Równiny Łukowskiej oddziela ją szeroka, zatorfiona dolina rzeki Krzny, stanowiąca naturalną granicę pomiędzy Polesiem Lubelskim w skład, którego wchodzi Zaklęsłość Łomaska, a Niziną Południowopodlaską, którą reprezentuje Równina Łukowska.

Leżąca na pograniczu Mazowsza, Podlasia i Lubelszczyzny Biała Podlaska jest miastem o niezwykle bogatej historii.

Przez Białą przechodził tzw. Gościniec łukowski – droga handlowa prowadząca z Brześcia, przez Kijowiec, Białą, Międzyrzec na Południowe Mazowsze.

W czasach historycznych Biała leżała na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego – w latach 1413-1514 wchodziła w skład województwa trockiego, następnie do 1566 roku podlaskiego, a w latach 1566-1795 znajdowała się w obrębie województwa brzeskiego.

3. PRADZIEJE I HISTORIA BIAŁEJ PODLASKIEJ.

Do opracowania pradziejów i średniowiecza Białej Podlaskiej wykorzystano materiały pochodzące:

- z badań powierzchniowych przeprowadzonych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski przez mgr Sławomira Żółkowskiego w maju 1984 roku,
- znajdujące się w zbiorach Działu Archeologii Muzeum Południowego Podlasia zabytki archeologiczne pochodzące z dawnych zbiorów Izby Pamięci Narodowej przy I LO im. J.I.Kraszewskiego w Białej Podlaskiej,
- wyniki archeologicznych prac wykopaliskowych prowadzonych na terenie zespołu pałacowo – obronnego przez J. Cichomskiego (1982-1985) i M. Bienia (2000-2023).
- wyniki prac archeologicznych prowadzonych w formie nadzorów na terenie miasta.

Natomiast do opracowania części historycznej szczególnie przydatne okazały się prace:

S. Aleksandrowicz, Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI i pierwszej połowie XVII wieku, (w:) Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych, t.27, 1965, s.38

J. Baranowski, Zamek w Białej Podlaskiej, próba rekonstrukcji stanu z XVII wieku. (w:) Biuletyn Historii Sztuki, R.XXIX, 1967, nr 1, s.39-54.
J. Bartoszewicz, Zamek Bialski, Warszawa 1881,
J. Cichomski - Zespół pałacowo-obronny w Białej Podlaskiej" Biała Podlaska 1984 r,
J. Flisiński ,Biała na Podlasiu. Dzieje miasta i okolic do 1795 roku. Biała Podlaska 2009,
B. Górny, Monografia powiatu bialskiego, Biała Podlaska 1939,
S. Jadczak, Biała Podlaska-dzieje miasta i jego zabytki. Lublin 1993,
A. Jodłowski, Założenie pałacowe Radziwiłłów w Białej Podlaskiej, Biała Podlaska 1992,
A. Jodłowski, Najważniejsze obiekty zabytkowe Białej Podlaskiej, Biała Podlaska 2004,
A. Jodłowski, Radziwiłłowie w Białej i na Podlasiu. Ich rezydencje, Kościoły i rzemiosło artystyczne. Biała Podlaska 2008,
T. Krawczak, Dzieje Zamku bialskiego, Biała Podlaska 1982,
E. Łopaciński, Zamek w Białej Podlaskiej, Materiały archiwalne, (w:) Biuletyn Historii Sztuki, R. XIX, 1951, nr 1 s. 27-48,
J. Maraśkiewicz, P. Mraz – Biała Podlaska – studium historyczno-urbanistyczne. T.I, Lublin 1984, s. 141,
J. Maraśkiewicz, Biała Podlaska, dzieje miasta i kościoła farnego pw. Św. Anny od XV wieku do 1945 roku.
A. Rachuba, Biała Podlaska pod rządami Radziwiłłów w latach 1568-1813 (w:) Z nieznanej przeszłości Białej i Podlasia, Biała Podlaska 1990 s. 13-36,
J. Tyszkiewicz, Ziemie Podlaskie w średniowieczu i nowożytności (w:) Z nieznanej przeszłości Białej i Podlasia, Biała Podlaska 1990 s. 13-36,
A. Wawrzyńczyk – "Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI w.,
Wrocław 1951 r.,

Nazwa miasta związana jest najprawdopodobniej z warunkami glebowymi – bielicami występującymi na tym terenie.

Pierwsze ślady pobytu człowieka na terenach, na których obecnie leży Biała Podlaska pochodzą z okresu starszej i średniej epoki kamienia (X-V tyś. przed Chrystusem). Ludność w tamtym okresie prowadziła koczowniczy tryb życia przesuwając się za stadami zwierząt w kierunku północno-wschodnim. Dominującą formą gospodarki było łowiectwo, zbieractwo i myślistwo. Na terenie obecnej Białej Podlaskiej ślady osadnictwa z tamtego okresu znajdujemy na stanowisku nr: 11, wystąpiły one również na stanowiskach nr 5 i 8 na terenie Sławacinka Starego i na stanowisku 2 w Porosiukach, W trakcie nadzorów przy ulicy

Jatkowej, Narutowicza, Prostej natrafiliśmy również na pojedyncze zabytki krzemienne, które mogą pochodzić z tego okresu. Również podczas prac związanych z rewitalizacją dziedzińca pałacowego natrafiono na pojedyncze zabytki krzemienne, w tym 2 wiórki mezolityczne. Stanowiska z tej epoki na terenie Białej manifestują się pojedynczymi znaleziskami przedmiotów lub narzędzi krzemiennych.

Na przełomie V i IV tysiąclecia przed Chrystusem rozpoczyna się okres neolitu związany z pojawieniem, a następnie bujnym rozwojem rolnictwa. Ludzie w tamtym, trwającym do 1800-1700 roku przed Chrystusem okresie prowadzą bardziej osiadły tryb życia, w związku, z czym zakładają duże osady mieszkalne, a przy nich powstają często sporych rozmiarów nekropole. Zaczynają uprawiać ziemię, hodować zwierzęta. Spory procent żywności w dalszym ciągu pochodzi z myślistwa i zbieractwa, ale większość pożywienia człowiek pozyskuje własnym sumptem z prowadzonej przez siebie uprawy roli i hodowli zwierząt (koza, owca, bydło). W dalszym ciągu narzędzia i broń wykonywane są z krzemienia i kamienia. Na dużą skalę produkuje się ceramikę, która służy nie tylko do gotowania, ale również przetrzymywania i gromadzenia żywności. W tamtym okresie klei się nieraz dużych rozmiarów naczynia gliniane tzw. zasobowe, które wkopane w ziemię spełniały rolę spichlerzy do przechowywania płodów rolnych. Ten niezwykle istotny w rozwoju ludzkości okres reprezentowany jest przez znaleziska kilku przedmiotów kamiennych i krzemiennych (toporki kamienne i siekierki krzemienne) o bliżej nieokreślonej lokalizacji. Około 1856 roku z zbiorach J. Łoskiego znalazła się buława kamienne znaleziona pod Białą. W trakcie badań powierzchniowych AZP nie udało się na powierzchni odnaleźć żadnych śladów osadnictwa z tamtego okresu. Znaleziska kamienne związane są głównie z kulturami: pucharów lejkowatych, amfor kulistych i ceramiki sznurowej. Pojedyncze przedmioty zostały znalezione podczas prac na terenie zespołu zamkowego.

Około XVIII wieku przed Chrystusem na interesujących nas ziemiach pojawia się pierwszy metal, jakim jest brąz. Jedyną kulturą archeologiczną, która się nim tutaj posługiwała jest kultura trzciniecka, jej ślady odkryto na stanowisku nr 11 i 12 w Białej Podlaskiej i na stanowisku nr 5 w Sławacinku Starym. Jej relikty w postaci fragmentów potłuczonych naczyń glinianych, narzędzi krzemiennych odkryto również podczas prac prowadzonych w Białej Podlaskiej m. in. przy budowie alei Solidarności w 2013 roku, na skrzyżowaniu Jatkowej i Narutowicza w br., czy na terenie dziedzińca pałacowego w 2012 i 2022 roku (w kuchniach przypałacowych). Ludność tej kultury prowadziła ruchliwy-koczowniczy tryb życia. Nie zakładała rozległych osad, a jedynie niewielkie obozowiska, na dobrze nasłonecznionych piaszczystych wyspach w pobliżu rzek i innych cieków wodnych.

Zajmowała się głównie hodowlą, w mniejszym zaś stopniu uprawą roli. Charakterystyczne są naczynia gliniane produkowane przez ludność kultury trzcinieckiej. Mają one formę esowatych garnków stosunkowo słabo wypalonych, z wychodzącą na wierzch gruboziarnistą domieszką tłucznia kamiennego, powodującego pękania powierzchni zewnętrznych.

Niezbyt licznie na terenie Białej Podlaskiej reprezentowana jest jedna z największych kultur archeologicznych, które występowały na ziemiach polskich, czyli kultura łużycka. Udało nam się ją zaobserwować jedynie na jednym stanowisku. W nawarstwieniach kulturowych w trakcie wykopalisk na terenie założenia pałacowo-obronnego mgr J. Cichomski z warstwy czarnej ziemi, w okolicach baszty pozyskał 4 fragmenty ceramiki tej kultury. Fragmenty ceramiki kultury łużyckiej zostały pozyskane także podczas prac prowadzonych w 2012 roku na dziedzińcu pałacowym zespołu radziwiłłowskiego w Białej Podlaskiej oraz w 2021 roku w obrębie dwóch pomieszczeń kuchennych. Kultura łużycka rozwija się w okresie od XII do IV wieku przed Chrystusem. Ludność tej, niesłusznie uznawanej jeszcze do niedawna przez badaczy za prasłowiańską, kultury prowadzi zdecydowanie osiadły tryb życia. Znana jest z budowania nieraz bardzo dużych osad, często obronnych (Biskupin) i zakładania rozległych nekropoli. Sytuacja ta związana jest z ponownym wzrostem znaczenia uprawy ziemi i hodowli. Niezwykle bogaty jest asortyment ceramiki produkowanej i stosowanej przez ludność kultury łużyckiej. Mimo ciągłego stosowania surowca krzemiennego i kamiennego do produkcji narzędzi coraz więcej przedmiotów znajdowanych w inwentarzach archeologicznych wykonana jest z brązu i żelaza.

Kultura łużycka nawiązuje do ogólnoeuropejskiej idei „pół popielnicowych". Oznacza to, że swoich zmarłych pali na stosie, a ich popioły składa bezpośrednio do wykopanych w ziemi jam lub składa je w naczyniach glinianych (popielnice), czy też w specjalnych pojemnikach organicznych (wydrążone kłody drewniane, woreczki, pojemniki z trzciny, słomy lub wikliny). Zmarłym w tamtym okresie często wkładano do grobów, w formie wyposażenia na przyszłą drogę, naczynia gliniane zawierające strawę oraz różnego rodzaju ozdoby, narzędzia czy też przedmioty codziennego użytku wykonane z metalu, gliny, fajansu, kości, czy też z krzemienia .

W trakcie wykopalisk prowadzonych na terenie założenia pałacowo-obronnego przy ulicy Warszawskiej archeolodzy natrafili w nawarstwieniach kulturowych również na kilkanaście fragmentów ceramiki należącej do tzw. kultury zarubinieckiej. Możemy je datować na okres od IV do I w. przed Chrystusem. Jest to niezwykle ciekawa i bardzo słabo jeszcze rozpoznana kultura archeologiczna. Liczne jej ślady w ostatnich latach odkrywane są

podczas badań powierzchniowych i prac archeologicznych prowadzonych na terenach nadbużańskich.

Tylko na trzech stanowiskach odkrytych w obrębie Białej Podlaskiej udało nam się odsłonić ślady osadnictwa z młodszego okresu przedrzymskiego – okresu rzymskiego, czyli z czasów od II wieku przed Chrystusem do V wieku po narodzeniu się Chrystusa. Jest to jeden z najciekawszych i najbogatszych okresów w dziejach ludzkości. Nasze tereny zamieszkiwały w tamtym czasie plemiona germańskie związane z takimi ludami jak Bastarnowie, Wandalowie oraz Goci. Niezwykle ciekawą zapinkę oczkowatą z I wieku odkryto wiosną w piasku wyrzuconym podczas czyszczenia rzeki Krzny. Jest to najstarszy zabytek gocki na naszym terenie. Z informacji przekazanych od poszukiwaczy skarbów wynika, że w okolicach Białej Podlaskiej (Rakowiska, Białki) często znajdowane są denary rzymskie, głównie z I-III wieku. Jednakże żaden z nich nie trafił do zbiorów działu Archeologii bialskiego Muzeum.

Na 2 stanowiskach archeologicznych położonych w obrębie i najbliższej okolicy Białej Podlaskiej wystąpił materiał ceramiczny, który ze względu na brak elementów dystynktywnych został określony, jako pradziejowy.

Materiały wczesnośredniowieczne związane z pojawieniem się plemion słowiańskich, czyli naszych bezpośrednich przodków są jak na ten teren stosunkowo nieliczne. Sytuacja ta jest jednak przede wszystkim wynikiem bardzo słabego rozpoznania terenu zarówno samego miasta jak i jego najbliższej okolicy. W trakcie badań powierzchniowych AZP większość terenu ze względu na gęstą zabudowę miejską była niedostępna do obserwacji. Dlatego w ich wyniku ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego odkryto jedynie na jednym stanowisku. Zupełnie inny wynik przynoszą prace wykopaliskowe i nadzory archeologiczne prowadzone w wykopach budowlanych na terenie miasta. Praktycznie podczas wszystkich tego typu prac w wykopach budowlanych dochodziło do odkryć głównie pojedynczych fragmentów ceramiki związanych z okresem wczesnego średniowiecza. Potwierdzają to zarówno badania na terenie założenia pałacowego prowadzone przez J. Cichomskiego z lat 1982-1984 oraz przez autora sprawozdania w latach 2000- 2001, 2012-2013 i 2021, 2023 jak i nadzory nad wykopami ziemnym przy ulicach: Jatkowej, Narutowicza, Placu Wolności, Piłsudskiego, Ciasnej, Wąskiej, czy wreszcie fragment osady słowiańskiej odkryty w 2013 roku w trakcie budowy Alei Solidarności. Pojedyncze zabytki wczesnośredniowieczne wpłynęły również do zbiorów Działu Archeologii Muzeum Południowego Podlasia z prac budowlanych nieobjętych nadzorem (!) z przebudowy Placu Wolności i kanalizacji przy ulicy Narutowicza. Najciekawszych odkryć dokonano w trakcie prac wykopaliskowych prowadzonych na terenie założenia pałacowo-obronnego przy ulicy Warszawskiej. W wykopie przy korpusie głównym

Pałacu natrafiono na nienaruszone nawarstwienia kulturowe związane z istniejącą tutaj w XI-XII wieku osadą słowiańską. Ze względu na inny cel badań nie rozszerzano wykopu w celu przebadania tych warstw. Niedaleko tego miejsca w 2021 roku w trakcie prac w obrębie kuchni radziwiłłowskich natrafiono na jeden obiekt jamowy i warstwę kulturową zawierający również materiał ceramiczny z XI-XII wieku.

Znacznie więcej danych mamy na temat okresu późnośredniowiecznego i nowożytnego Białej Podlaskiej. Niewątpliwie najbardziej przyczyniły się do tego badania wykopaliskowe zarówno te prowadzone na terenie zespołu pałacowego przez mgr J. Cichomskiego w latach 1982-1984, jak i prace autora sprawozdania zarówno podczas odsłaniania drugiego dworu bialskiego pochodzącego z 1536 roku (w trakcie nadzorów nad budową amfiteatru), jak prace na terenie dziedzińca i ogrodu włoskiego z lat 2012 – 2013 r., czy prace w obrębie oficyny południowo – zachodniej, kuchni przypałacowych, klatki schodowej prowadzone w 2021 roku Sporo informacji pozyskaliśmy także z wykopów inwestycyjnych prowadzonych w mieście. Niestety ze względu na brak dawniej nadzorów nad wieloma pracami budowlanymi prowadzonymi w historycznym centrum miasta, głównie przy ulicy Narutowicza (kanalizacja z lat 80-tych XX wieku), Warszawskiej, czy na Placu Wolności wiele niezwykle istotnych informacji „uciekło” nam bezpowrotnie, co spowodowało nałożenie się na osadniczą mapę Białej Podlaskiej dużej ilości, trudnych do wypełnienia „białych plam”.

Podsumowując najstarsze dzieje miejscowości Biała Podlaska musimy wyraźnie zaznaczyć, że nasz stan wiedzy na temat pradziejów i okresu średniowiecznego interesujących nas terenów ciągle jest szczątkowy. Posiadamy szereg przesłanek wskazujących na bujne życie na tym terenie już od okresu epoki kamienia. Wiemy, że w XI-XII wieku istniała tutaj osada słowiańska, niestety nie znamy jej wielkości i dokładnej chronologii. Nie wiemy także, czy przetrwała dłużej i w XIV wieku dała początek osadzie przydworskiej. Ciągle jeszcze szereg ciekawych informacji skrywa przed nami bialska ziemia. Przeprowadzone prace badawcze nad inwestycją budowlaną i ich wyniki wskazują, że możemy się tutaj spodziewać niezwykle istotnych informacji na temat prahistorii i najstarszych, niepisanych jeszcze faz początków naszej państwowości na tym skrawku polskiej ziemi.

Biała Podlaska po raz pierwszy pojawia się w źródłach pisanych w pierwszej połowie XV wieku. Pierwszym znanym właścicielem Białej był Mikołaj Nasuta, posiadacz m.in. Międzyrzeca, Jabłecznej i Woźnik. Następnie jego dobra odziedziczył w 1475 roku jego syn

Jan namiestnik brzeski, a następnie starosta grodzieński. Umiera on jednak bezpotomnie, a Biała przechodzi w formie wiana wraz z Anną Nasutówną w ręce jej męża Jana Juriewicza Zabrzezińskiego, wojewody trockiego i marszałka ziemskiego litewskiego. W tamtym okresie w Białej istnieje drewniany dwór oraz osada wiejska. Zabrzeziński w 1508 zostaje zamordowany przez Michała Glińskiego i Biała przechodzi w ręce jego zięcia Jerzego Iwanowicza Ilinicza, starosty brzeskiego. Pod jego rządami miejscowość zaczyna nabierać znaczenia. W latach 1522-1525 ufundował kościół pw Panny Marii i św. Jadwigi, który uposażył wsią Grabanów i dziesięciną z miasteczka. Określenie o uposażeniu kościoła dziesięciną z „miasteczka" powoduje, że wielu badaczy historii miasta i regionalistów w roku 1525 roku widzi datę nadania Białej praw miejskich. Nie istnieje jednakże żaden dokument, który by ją potwierdzał. Nieszczęśliwe jest również samo określenie „miasteczko". Gdyby bowiem Biała posiadała prawa miejskie używano by określenia „miasto". Miasteczko wtedy to większa osada starająca się o uzyskanie praw miejskich. W 1527 roku po śmierci Jerzego Ilinicza dobra bialskie zostają podzielone pomiędzy jego synów Stanisława i Szczęsnego oraz zamężne córki, Hannę żonę Piotra Kiszki, wojewody płockiego i Jadwigę, żonę Jana Abramowicza Ezofowicza. Po śmierci Stanisława jego część przypadła wdowie po Ezofowiczu Jadwidze, która w 1536 roku odsprzedała ją Hannie Kiszczynej. W źródłach istnieje informacja, że Hanna buduje dwór dla Szczęsnego Ilinicza (odkryty w trakcie budowy amfiteatru w 1999 roku), czyli w tym okresie Biała posiadała dwór drewniany oraz znajdujący się w budowie dwór murowany, i była w posiadaniu Kiszków (¾ miasteczka) i Szczęsnego Ilinicza, a następnie jego syna Jerzego (A.Rachuba 1990, s. 38). Jerzy Ilinicz związał się z Mikołajem Radziwiłłem „Czarnym", który opłacał jego wojaże i regulował jego długi, za jego też przyczyną Biała w latach 60-70-tych XVI wieku staje się ważnym ośrodkiem kalwinizmu. Jerzy Ilinicz nie mając własnego potomstwa adoptował 9 maja 1566 roku Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotkę" i jemu zapisał w spadku część swoich dóbr m.in. Białą z dworem i należącą do niego niewielką częścią miasteczka (z kwitu skarbowego z 1582 roku: 12 domów rynkowych, 46 domów ulicznych, 4 chałupy, 7 ogrodów i około 60 włók ziemi). Reszta miasta znajdowała się w rękach Kiszków. W 1583 roku wojewoda podlaski Mikołaj Kiszka zapisał swojej żonie Barbarze z Chodkiewiczów dobra: Biała, Worgule, Cicibór, Grabanów, Dokudów i Kozierady. Po jego śmierci Barbara część dóbr przekazała synowi Mikołajowi, staroście drohickiemu, sobie pozostawiając Białą, Dokudów i Kozierady. W 1589 roku znaczna część miasta spłonęła w wyniku pożaru. Barbara Kiszczyna za 20 tyś złotych oddaje swoją część miasta w zastaw Mikołajowi Krzysztofowi

Radziwiłłowi. Nie mogąc zwrócić zastawu sprzedaje mu ją za 70 tysięcy złotych w 1594 roku.

Z kwitu poborowego z 1601 roku wynika, że miasteczko prywatne Biała posiada 36 domów w Rynku, 92 domy uliczne, 8 chałup i ma wybitnie rolniczy charakter, gdyż w mieście znajduje się tylko 2 rzeźników, 4 piekarzy, 1 solnik i 2 kowali. Do 1621 roku dochodzi jedynie 2 krawców. Ten wyraźny brak rzemieślników tworzących tkankę miejską pokazuje małomiasteczkowy charakter Białej. Trudno odnaleźć ją także wśród miast na XVI wiecznych mapach.

Od XVII wieku Biała zaczyna przeżywać duży rozkwit, związany ze wzrostem jej znaczenia w systemie własności Radziwiłłów nieświeskich, staje się jedną z ważniejszych ich siedzib. Duże znaczenie w tym procesie ma położenie miasta. Jest najdalej na zachód położoną siedzibą, prawie na samej granicy z Koroną. Jej znaczenie wzrasta jeszcze bardziej po przeniesieniu stolicy z Krakowa do Warszawy.

W latach 1597-1602 na polecenie Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła murator Andrys rozbudowuje kościół farny, odebrany wcześniej protestantom. 28 lutego 1616 roku po śmierci ojca Białą przejmuje Aleksander Ludwik Radziwiłł. Staje się ona jego główną siedzibą i właśnie od tego momentu zaczyna się jej bujny rozwój.

Za datę pozyskania przez Białą praw miejskich uważa się rok 1525. Niestety poza testamentem Jerzego Ilinicza z 27 maja 1527 roku, gdzie pojawia się określenie - miasto prywatne z dworem przy grobli na rzece Krznie - nie mamy żadnego potwierdzenia nadania Białej praw miejskich. W 1621 roku Aleksander Ludwik Radziwiłł w wydanym przez siebie dokumentem potwierdza mieszkańcom nadane im wcześniej prawa miejskie, przez co nieco ukraca samowolę namiestnika. Dodatkowo wydał rozporządzenie zabraniające kupowania przez Żydów nieruchomości na placu rynkowym, a każdy ich dom mógł zajmować tylko jeden plac. Do 30 domów żydowskich ograniczył zwolnienia ze służby na rzecz dworu i opłat miejskich. To antyżydowskie rozporządzenie miało kapitalne znaczenie dla rozwoju miasta, a szczególnie polskiego handlu, rzemiosła i usług.

18 kwietnia 1622 roku Aleksander Ludwik Radziwiłł zawarł umowę z lubelskim muratorem Pawłem Negronim na budowę pałacu reprezentacyjnego wraz z fortyfikacjami obronnymi. Budowa ta ciągnęła się do końca XVII wieku. Aleksander Ludwik miał również duży udział w założeniu w 1628 roku Akademii bialskiej. W 1640 roku jej ordynację zatwierdził Senat Uniwersytetu Krakowskiego, któremu bezpośrednio podlegała. Uczono w niej m.in. prawa, fizyki i matematyki (w sumie było tutaj 8 katedr).

Prawdziwą plagą dla miasta w XVII wieku były pożary oraz wojny. Pożary wybuchały w Białej: 15 lipca 1627 r., 6 maja i 15 września 1629 r., 29 października 1631 r., 5 i 25 czerwca 1635 r. W październiku 1648 roku oddziały kozackie zajmują miasto i doszczętnie plądrują pałac. Po tej napaści zaczyna się budowa nowoczesnych obwałowań wokół pałacu, którą przerywa latem 1655 roku najazd szwedzki, w maju 1657 roku najeżdżają ją wojska księcia Rakoczego, po nich zaś pojawiają się ponownie Szwedzi, zaś 8-9 stycznia 1660 roku Białą zdobyły i spaliły rosyjskie oddziały kniazia Iwana Chowańskiego.

Po zakończeniu wojen Biała zaczęła się szybko odbudowywać. Duża w tym była zasługa jej kolejnych właścicieli: Michała Kazimierza Radziwiłła oraz jego żony Katarzyny z Sobieskich. W tym okresie w pałacu dwukrotnie gości król Jan Kazimierz, a następnie wielokrotnie Jan III Sobieski.

W 1671 roku księżna Katarzyna ufundowała w mieście kościół reformatów pw. Anielskiej Marii oraz znacznie dofinansowała Akademię bialską. Z jej inicjatywy został założony dom sióstr miłosierdzia.

Najprawdopodobniej w latach 70-tych XVII wieku Biała otrzymała od Michała Kazimierza Radziwiłła prawa miejskie magdeburskie (potwierdzenie) i herb. Przedstawiał on św. Michała stojącego na zabitym smoku, trzymającego w lewej ręce miecz, a w prawej wagę. Potwierdzenie nadania prawa magdeburskiego miało spowodować rozwój miasta i wzrost zaludnienia. W 1676 roku w mieście znajdowało się jedynie 323 dorosłych mieszkańców, a w 1702 było ich już około 1600. Po śmierci Michała Kazimierza Radziwiłła (14.XI.1680 r.) początkowo miastem zarządza jago żona Katarzyna, a następnie jego syn Karol Stanisław Radziwiłł, który w 1690 roku ufundował kościół i klasztor bazylianów pw. św. Jozefata. Postawiono go w miejscu XVI-wiecznej cerkwi.

Rozwój Białej przyhamowała wojna północna. 19 maja 1702 roku do Białej wkroczyły ponownie wojska szwedzkie, biorąc kontrybucję z miasta. Po ich wyjściu pojawia się chorągiew wojsk sapieżyńskich, która pustoszy miasto i pałac.

Odbudowa Białej ze zniszczeń wojennych to zasługa Anny z Sanguszków Radziwiłłowej, żony Karola Stanisława. Po śmierci męża (2.VIII.1719 r.) do 1746 roku sama rządzi miastem. Zakłada w mieście manufaktury: fajansu (działa w latach 1738-1768), kilimów, dywanów oraz sukna. Za jej czasów powoli, ale systematycznie wzrasta liczba Żydów w mieście, których poczynania jednak księżna Anna dokładnie kontroluje.

Po śmierci Anny dobra bialskie przejmuje młodszy syn Hieronim Florian Radziwiłł, chorąży litewski. Ten obrosły legendą szaleniec w dziejach miasta zapisał się raczej pozytywnie. Miasto przypomina wówczas jeden wielki plac budowy. Remontowany jest

pałac i brama wjazdowa, naprawiane fortyfikacje ziemne, unowocześniono farfurnię, zbudowano nowe warsztaty sukiennicze, szynki, browary, na jezioro zaczęły wpływać budowane w Białej statki. Naprzeciwko pałacu zaczęto wznosić koszary dla armii radziwiłłowskiej. Na przełomie 1753/1754 roku zakłada Hieronim Florian scenę teatralną. W tamtym okresie zapewne powstaje również badany wykopaliskowo budynek Archiwum i Biblioteki.

Książe postanowił całkowicie przebudować miasto na wzór pomorskiego Kislina (Koszalina). W związku z tym cała drewniana zabudowa centrum miała ulec wyburzeniu, a w jej miejsce chciano zbudować kamienice z muru pruskiego, na środku kwadratowego rynku miał stanąć konny pomnik księcia, u podnóża, którego miały zostać wybudowane cztery baseny. Tak, więc z zapuszczonego miasteczka o nieuporządkowanej, niskiej, drewnianej zabudowie Biała miała się stać murowanym, schludnym, ładnie rozplanowanym miastem. W tym przedsięwzięciu pomógł Hieronimowi Florianowi pożar budynków przy ulicy Brzeskiej w 1749 roku. W końcu 1751 roku stało już w mieście 5 nowych kamienic z muru pruskiego, nakrytych dachówką, w 1768 roku stało już 12 podobnych kamienic. Niestety prace te uległy załamaniu. Po śmierci Hieronima Floriana (17.V.1760 r.) Biała przeszła w krótkie (do 15 maja 1762 r.) władanie jego starszego brata Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki". Kontynuował on prace rozpoczęte przez brata. Wydał zakaz wykupywania przez Żydów budynków chrześcijańskich. Radziwiłłowie w tym okresie mają coraz więcej problemów z mieszkańcami żydowskimi, którzy uchylają się od przewidzianych prawem opłat.

Po śmierci Michała Kazimierza władzę w mieście przejmuje jego syn Karol Stanisław Radziwiłł „Panie Kochanku". Również on kontynuował prace poprzedników. Zakazał w mieście stawiania drewnianych kramów, a murowane mogły stawać tylko w ściśle do tego wyznaczonych miejscach. Wprowadziło to porządek w zabudowie Białej. W 1764 roku został zmuszony do emigracji, jako przeciwnik elekcji króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, a jego dobra zostały najpierw spustoszone, a później przekazane pod kuratelę. 29 września 1764 roku w posiadanie przejmuje Białą Teodor Wessel, podskarbi koronny, który szybko sprzedaje miasto, zamek i cztery folwarki Ignacemu Ogińskiemu. W 1767 roku wraca z wygnania Karol Stanisław Radziwiłł i tym razem przy poparciu Rosji odzyskuje dobra bialskie. Miasto jest jednak poważnie zniszczone. Karol Stanisław zaś przyłącza się do konfederacji barskiej i zostaje zmuszony do kolejnego opuszczenia kraju.

W 1771 roku komendant rosyjskiego garnizonu stacjonującego w Białej kazał ufortyfikować miasto. 21 czerwca 1775 roku pożar strawił 51 domów, a susza zniszczyła prawie całe zasiewy.
Od 1778 roku miastem administruje Hieronim Wincenty, przystąpił on do odbudowy miasta i w latach 80-tych miasto zaczęło powoli podnosić się z upadku. Proces odbudowy przerywały liczne nękające miasto pożary (24.IX.1785r., 8.III.1787r., 15.IV.1787r., kilka w 1788 r., 24.VII 1794 r.).
Po śmierci Hieronima Wincentego w 1786 roku władzę nad Białą objęła jego żona Zofia Fryderyka pochodząca z niemieckiej rodziny Thurn und Taxis, przebywała ona w mieście do upadku Rzeczpospolitej, a następnie z synem Dominikiem wyjechała do Niemiec, majątkiem zarządzał Andrzej Kazanowski.
11 listopada 1813 roku umiera książę Dominik Radziwiłł pułkownik wojsk polskich. Dobra bialskie przechodzą na własność jedynej córki Stefanii, która wnosi je w posagu mężowi księciu Ludwikowi Wittgensteinowi.
Miasto na przełomie XVIII i XIX wieków znacznie podupadło, zmniejsza się również znacznie liczba jego mieszkańców. Pod koniec XVIII wieku całkowicie podupadł budynek Pałacu ogrodowego tzw. „bialskie łazienki", a prawie sto lat później rozebrano korpus główny pałacu radziwiłłowskiego.

4. ARCHEOLOGICZNE BADANIA WYKOPALISKOWE PRZEPROWADZONE W 2013 i 2023 ROKU.

W trakcie prowadzonych w 2013 roku prac badawczych na terenie ogrodu włoskiego na północnej ścianie inwestycji odsłonięto południowo – zachodni narożnik fundamentów Pałacu ogrodowego tzw. „bialskich łazienek" obiekt w dużym stopniu został uszkodzony w trakcie rozbiórki w XIX wieku. Prace badawcze znacznie utrudniały porastające ten teren drzewa pomnikowe, których systemy korzenne objęły swoim zasięgiem mury obiektu. W związku z tym nie rozszerzano badań w kierunku północnym, a odsłonięto i zadokumentowano jedynie fragment południowo – zachodniej ściany obiektu oraz wejście do budynku. Na skrytym ziemią obiekcie posadowiony był przeznaczony do rozbiórki budynek drewniany. W trakcie penetracji znajdującej się pod nim piwnicy, stwierdzono, że jest to wschodnia część historycznej piwnicy znajdującej się pod Pałacem ogrodowym. Niestety całkowicie zaśmiecona piwnica nie pozwoliła na jej precyzyjne zadokumentowanie.

Odsłonięty w wykopie fragment zachodniej części fundamentów najprawdopodobniej również był podpiwniczony. Nie mogliśmy tego niestety sprawdzić nie uszkadzając systemów korzeniowych drzew rosnących na obiekcie. Wejścia do obiektu strzegły dwie kolumny, pod które podstawy ceglane zachowały się w wykopie. Ściany nośne miały grubość dochodzącą do 120 cm, działowe 60 i 80 cm. Obiekt został wymurowany z cegły specjalnie do tego celu wypalonej o wymiarach 26 cm x 14 cm x 7,5 cm, chociaż trafiały się również okazy nieco większe (28 x 15 x 8). W trakcie prac zadokumentowano fotograficznie i rysunkowo zarówno elementy korony odsłoniętych murów jak i ich lica zewnętrzne uzyskane w wykopie sondażowym, zrobiono również cięcia profilowe w miejscach wcześniejszych zniszczeń murów. Z gruzowiska zalegającego wewnątrz obiektu pozyskano znaczną, jak na zakres prowadzonych prac ilość materiału, na który składają się:

- 6 monet (szelągi Augusta III) z połowy XVIII wieku,
- 8 przedmiotów metalowych,
- 24 fr. płytek ceramicznych typu Delfty,
- 4 cegły ,
- 66 fr. porcelany i fajansu ,
- 54 fr. muszli małży,
- 35 fr. szkła
- 367 fr. ceramiki,
- 42 fr. kafla,
- 6 fr. kamieni klinkierowych,
- 13 fr. płytki podłogowej,
- 73 fr. kości,
- 2 fr. polepy,
- 11 fr. dachówki,

Na południe od obiektu pałacowego odsłonięto 11 murowanych ceglanych podstaw fundamentowych, zapewne pierwotnie służących jako podstawa pod kolumną lub rzeźbę. Miały one wymiary 90 cm x 90 cm, czy 110 x 100 cm, i zagłębione były na 60 cm w ziemi. Układały się łukiem wzdłuż budynki pałacowego coś w rodzaju arkady.

Prace wykopaliskowe w 2013 roku.

Przebadana w 2013 roku południowa część obiektu została w znacznym stopniu zniszczona przez zbyt mocno rozszerzony w kierunku północnym ogród włoski, którego pierwotny układ

został wówczas znacznie zmieniony. Nie skorzystano bowiem z informacji zawartych w Inwentarzach zamkowych, znajdujących się na planie Targońskiego z 2 poł. XVIII wieku, ani też wyników prac archeologicznych i dostosowano układ ogrodu włoskiego do układu dziedzińca i bramy kosiarskiej. W związku z tym dwa główne obiekty, czyli pawilon ogrodowy - budynek Archiwum i Biblioteki oraz fontanna ogrodowa jako nie pasujące do nowego układu zostały rozebrane w części już zainwestowanej przez „nowy" ogród włoski. Znaczną część budynku „bialskich łazienek" przed zniszczeniem uchroniły porastające go, a zarazem w pewnym sensie niszczące jego podziemną strukturę „zabytkowe" drzewa, które w 2013 roku nie pozwoliły na rozszerzenie prac poza narożnik południowo – zachodni budynku i taras wejściowy do obiektu.

W okresie po 2013 roku potężny jesion który zajmował centralną część obiektu został zniszczony w wyniku złych warunków atmosferycznych i wycięty. Północno – zachodni narożnik nadal porastają dwa duże kasztanowce. One też nie pozwoliły nam na pełne odsłonięcie reliktów dwóch zniszczonych piwnic budynku. Zrezygnowano również w przeprowadzenia pełnych badań wykopaliskowych w obrębie dobrze zachowanej piwnicy wschodniej, ze względu na wcześniejszy jej remont (zabezpieczenie folią przed wilgocią, przysypanie i świeżo posadzoną trawę).

Wykop 1/23 o wymiarach 12 m EW x 7,5 m SN założono nad piwnicami zachodnią i centralną. Objął on swoim zasięgiem również fragment wykopu z 2013 roku, co pozwoliło na dowiązanie się do wcześniejszych prac i prawie pełną rekonstrukcję rysunkową odsłoniętych i przebadanych reliktów murów XVIII-wiecznego budynku Archiwum i Biblioteki. Ze względu na porastające narożnik północno – zachodni i znaczną część ściany północnej dwa drzewa, nie chcąc uszkadzać ich systemów korzeniowych zrezygnowano z prac w ich obrębie. W tej części znajdował się również potężny pień wyciętego wcześniej klonu/jesionu (?). Jego system korzeniowy dokonał znacznych zniszczeń w obrębie zabytkowych murów. Ze względu na przylegające do niego jeszcze stojące drzewa tej części również nie objęto badaniami. W obydwu odsłanianych piwnicach docelowo uzyskano poziom calca. Niestety nie zachowała się na żadnym odcinku wykopu znajdująca się tutaj zapewne ceglana posadzka. Jej istnienie potwierdzają licznie znajdowane w gruzowisku fragmenty płytek ceglanych oraz dosyć dobrze zachowana ceglana posadzka w przedsionku zewnętrznej klatki schodowej.

Piwnica zachodnia.

Została odsłonięta częściowo (część południowa nieznacznie zniszczona w trakcie prac budowlanych przy rewitalizacji ogrodu włoskiego w 2013 roku, część północna nie odsłonięta ze względu na porastające ją drzewa). W wykopie uchwycono jej wewnętrzną część.

Konstrukcja ściany zachodniej opiera się na trzech masywnych filarach o szerokości 1,20 – 1,30 m, które tworzyły szkielet budynku odciążając zawarte pomiędzy nimi ceglane ściany od przyjmowania ciężaru dołączonych do nich sklepień. Po filarach spływają sklepienia piwnic, których fragmenty zachowały się na ścianach wschodniej i zachodniej. W piwnicy całkowicie rozebrano posadzkę, nie zachował się również jej strop, stąd trudno określić dokładnie jej wysokość, można ją jednak częściowo zrekonstruować (około 205 cm). Ściana zachodnia zachowała się do wysokości 1,76 m mierząc od stopy fundamentowej do zachowanego wierzchołka korony muru. Ma długość zewnętrzną 8,75 m (z przyporą w narożniku SW – 9,70 m). Całość ściany wspiera się na trzech masywnych filarach po których spływają ceglane sklepienia krzyżowe (osłaniające wyjście z budynku w narożniku SW) oraz kolebkowe (strop piwnicy). Pomiędzy nimi znajduje się kamienno ceglana ściana o szerokości 0,80 m do której dostawiono ceglane sklepienie. Położony w części południowo – zachodniej otwór wyjściowy ma szerokość 2,50 m (u podstawy) i zawęża się do 1,50 m na wysokości 1,50 m. Otwór został obudowany z obydwu stron ceglanymi murkami o szerokości 0,30 m w celu wstawienia drzwi (zamykających otwór o szerokości 1,05 m). W ścianach ceglanych nie zachowały się żadne zawiasy potrzebne do osadzenia drzwi dlatego pierwotnie musiała znajdować się tutaj drewniana futryna w której były one osadzone. Z piwnicy w kierunku ogrodu prowadziły do góry drewniane schody, których spróchniałe relikty zachowały się do naszych czasów. W części północnej pomieszczenie piwniczne zostało ograniczone otynkowanym murem ceglano kamiennym o szerokości 0,30 m, zachowanej wysokości dochodzącej do 1,76 m i długości 4,0 m. Wygląd muru i jego konstrukcja wskazują że musiał powstać w okresie funkcjonowania budynku czyli w XVIII wieku.

Ściana wschodnia konstrukcyjnie również wsparła się na trzech potężnych obudowanych ceglanymi ścianami filarach. Na ścianach zachowały się relikty sklepienia kolebkowego. W części południowej znajdowało się przejście do piwnicy centralnej o szerokości 2,80 m (na wysokości 1,50 m – 1,80 m). Otwór został zamurowany w późniejszym okresie rozbiórkowym materiałem ceglanym, częściowo otynkowany. Zamurowana ściana zachowała się do wysokości 1,44 m., jej szerokość wynosiła 0,30 m. Mur rozdzielający piwnice to zapewne ściana nośna budynku. Miał szerokość 1,0 m w części północnej i 1,40 m w części południowej, w której tworzył go filar konstrukcyjny. Zachowana wysokość ściany wschodniej wahała się od 2,02 m przy przejściu, poprzez 2,10 m w części południowej do 2,50 m w części północnej.

Ściana południowa podobnie jak pozostałe opierała się na dwóch potężnych filarach zewnętrznych pomiędzy którymi znajdowała się otynkowana ściana w której musiał

znajdować się otwór okienny, wskazuje na to wnęka o wysokości 1,70 m i szerokości, 1,50 m. Po stronie zewnętrznej narożnik SW i ściana południowa obudowane były kamienno – ceglanymi przyporami o szerokości od 1,30 do 1,90 m.Piwnica posiadała wewnętrzne wymiary: 4,0 m EW x 5,5 m SN, czyli po skróceniu przez ścianę zaślepiającą na północy powierzchnię 22 m2.

Piwnica 2 – centralna.

Również została odsłonięta częściowo (część południowa nieznacznie zniszczona w trakcie prac budowlanych przy rewitalizacji ogrodu włoskiego w 2013 roku, część wschodnia zaślepiona ścianą rozdzielającą ją z piwnicą 3 - wschodnią). Uchwycono w wykopie jej wewnętrzną część i po pełnym wyeksplorowaniu zasypiska zadokumentowano jej ściany: zachodnią z dostawioną wewnętrzną klatką schodową, południową z dostawionym tarasem na którym znajdowało się główne wejście do budynku (prace prowadzono w 2013 r.), wschodnią (zaślepioną domurowaną później ścianą) oraz północną ze znajdującym się w niej przejściem do zewnętrznej klatki schodowej (zaślepionej w trakcie budowy).

W przypadku ściany wschodniej nie wiemy dlaczego została w tym miejscu zamurowana, co było przyczyną i co dzieje się za murkiem na pustej przestrzeni pomiędzy piwnicami centralną i wschodnią (około 2 metrowej szerokości przerwa). Być może przyczyną było zachowanie stropu w piwnicy wschodniej w momencie rozbiórki piwnicy centralnej. Konstrukcja ściany wschodniej uchwyconej w wykopie opiera się na dwóch masywnych filarach o szerokości 1,20 – 1,40 m, które tworzą szkielet centralnej części budynku. Po filarach spływają sklepienia piwnic, których fragmenty zachowały się na wschodniej ścianie. Ściana wschodnia zachowała się do wysokości 2,25 m mierząc od stopy fundamentowej do zachowanego wierzchołka korony muru. Ma długość wewnętrzną 8,75 m (zaś z tarasem w części południowej dochodzi do 14,0 m).

Podobnie jak w poprzedniej także w tej piwnicy całkowicie rozebrano posadzkę, zachował się jednak sklepiony strop piwnicy , na wysokości 2,05 m mierząc od posadowienia stopy fundamentowej.

Ściana zachodnia rozdzielająca piwnicę 1 - zachodnia z centralną wspiera się na trzech masywnych filarach o szerokości dochodzącej do 1,40 m po których spływają ceglane sklepienia. Pomiędzy nimi znajduje się kamienno ceglana ściana o szerokości 1,00 m do której dostawiono ceglane sklepienie. W części południowej znajdowało się przejście do piwnicy centralnej o szerokości 2,80 m u podstawy (na wysokości 1,50 m – 1,80 m). Otwór został zamurowany w późniejszym okresie rozbiórkowym materiałem ceglanym, częściowo otynkowany. Zamurowana ściana zachowała się do wysokości 1,44 m., jej szerokość

wynosiła 0,30 m. Mur rozdzielający piwnice to zapewne ściana nośna budynku. Zachowana wysokość ściany wschodniej wahała się od 2,02 m przy przejściu, poprzez 2,10 m w części południowej do 2,50 m w części północnej. Część północna ściany była niedostępna do badań archeologicznych ze względu na obecność drzew co nieco utrudniło interpretację wewnętrznej klatki schodowej, którą tutaj uchwyciliśmy. Miała ona szerokość 1,30 m tworzyło ją osiem schodów zbudowanych z położonych obok siebie cegieł (46 – 47). Wysokość schodka wynosiła 20 cm, głębokość 36 cm. Klatka została bezpośrednio zbudowana przy zachodniej ścianie piwnicy, od strony wschodniej od reszty oddzielał ją otynkowany ceglany murek o szerokości 30 m, długości 2,5 m i wysokości 1,50 m. Pierwotnie schody były przygotowane na położenie na nich deskowania. Nie można jednoznacznie określić sensu ich budowy ponieważ na poziomie 6 i 7 schodka dostawiono ceglane sklepienie całkowicie uniemożliwiające przejście, czy też wyjście po tych schodach.
Najwięcej problemów interpretacyjnych było ze ścianą północną. Ze względu na znajdujące się tutaj dwa kasztanowce oraz ich systemy korzeniowe. Dopiero w centralnej części na wysokości wyjścia z piwnicy odsłoniliśmy jej fragment. Mamy tutaj analogiczną sytuację jak w przypadku innych ścian tzn. wspiera się ona zapewne na trzech masywnych filarach, z których dwa o szerokości dochodzącej do 1,80 m tworzą przejście z budynku do klatki schodowej zewnętrznej, trzeci nieosłonięty znajduje się we wschodniej części ściany. Po filarach spływają dostawione do nich ceglane sklepienia. Pomiędzy nimi znajduje się kamienno - ceglana ściana. Wyjście z piwnicy centralnej do klatki schodowej zewnętrznej miało szerokość 1,20 m i przygotowane było do otwierania drzwi na zewnątrz. W ścianach ceglanych nie zachowały się żadne zawiasy potrzebne do osadzenia drzwi. Klatka schodowa zewnętrzna miała wymiary zewnętrzne 2,70 m SN x 5,00 m EW, jej ściany miały grubość 60 cm i zarówno w zachodniej jak i północnej znajdowały się dwie wnęki o szerokości 60 cm i głębokości 35 cm. Z piwnicy wchodziło się na niewielki kwadratowy przedsionek o wymiarach 1,5 m x 1,5 m wyłożony ceglana posadzką z którego w kierunku wschodnim prowadziły do góry ceglane schody, doskonale zachowane się do naszych czasów. Klatkę tworzyło przynajmniej 10 schodów (część wschodnia zniszczona i zamurowana w trakcie budowy fundamentów drewnianego budynku na początku XX wieku) o szerokości 2,05 m, głębokości 27 cm i wysokości 14 cm. Stopień ich starcia wskazuje że nie były one niczym obudowane.

Ściana południowa podobnie jak pozostałe opierała się na trzech potężnych filarach zewnętrznych pomiędzy którymi znajdowała się ceglana ściana z dostawionym sklepieniem. W centralnej części ściany znajdowało się przejście do niewielkiego pomieszczenia (1,70 m

SN x 2,70 m EW) położonego pod tarasem wejściowym do budynku (badania z 2013 r.) zaślepionego dobudowaną później ścianką ceglaną. Zdecydowana większość prostokątnego półowalnie wykończonego tarasu wejściowego (5,30 m EW x 4,50 m SN) z dwiema kolumnami odkrytego podczas prac w 2013 roku została w znacznym stopniu zniszczona w trakcie rewitalizacji ogrodu włoskiego.

Wewnątrz piwnicy 2 wystąpiły dwa oddalone od siebie o 2,10 m prostokątne ceglano kamienne fundamenty o wymiarach:

- zachodni – 3,60 m SN x 0,80 m EW x 0,40 m wys.,
- wschodni – 3,70 m SN x 1,00 m EW x 0,38 m wys..

Stanowiły one najprawdopodobniej podstawę dużego pieca, który mógł służyć np. do podgrzewania wody (?). Fundament w części południowej uszkodził starszy, pochodzący z XV wieku obiekt jamowy.

Piwnica centralna posiadała wewnętrzne wymiary: 7,0 m EW x 6,5 m SN, czyli powierzchnię 45,5 m2.

Piwnica wschodnia.

W trakcie prac badawczych w 2023 roku ze względu na wcześniejsze prace renowacyjne nie prowadzono prac archeologicznych w obrębie trzeciej wschodniej piwnicy. Jest ona stosunkowo dobrze zachowana (ściany i stropy) nieco przebudowana przy wyjściu na teren ogrodów. Zadokumentowano rysunkowo jej zarys i naniesiono na plan zbiorczy obiektu (ryc. 1). Piwnica miała wymiary wewnętrzne: 7,75 m SN x 4,0 m EW. Wewnątrz znajduje się wymurowany w 1 połowie XX wieku komin kwalifikujący się do rozebrania. Niestety w trakcie rewitalizacji w 2013 roku jej strop przykryto podwójną folia izolacyjną i przysypano ziemią. Folia spowodowała znaczne zniszczenia w tkance ceglanej stropu piwnicy.

W trakcie prac badawczych pozyskano 3116 zabytków ruchomych. Wśród których wydzielono:

274 przedmioty i fragmenty przedmiotów szklanych,
2 448 przedmiotów ceramicznych,
104 fr. przedmiotów kamiennych,
66 fr. wapiennych sztukaterii
198 fr. kości i muszli,
16 przedmiotów metalowych.

5. ARCHEOLOGICZNE BADANIA WYKOPALISKOWE PRZEPROWADZONE W 2026 ROKU.

Prace badawcze prowadzono na terenie Zespołu Zamkowego Radziwiłłowskiego w Białej Podlaskiej w ramach Umowy zawartej z Gminą Miejską Biała Podlaska, w imieniu której działał z upoważnienia Prezydenta miasta Michała Litwiniuka Zastępca Prezydenta Miasta Justyna Gorczyca (Umowa nr ZP.272.119.2026.jw2 z dnia 10.07.2023 r.) oraz Pozwolenia na prace archeologiczne wydanego przez Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Lublinie Delegatura w Białej Podlaskiej (nr BP-I.5161.40.1.2026.PZ1 z dnia 03.08.2023 r.). Wykonawcą prac archeologicznych była bialska firma IZIS Małgorzata Bienia, a kierownikiem Mieczysław Bienia. Prace badawcze przeprowadzono w okresie od 17 sierpnia do 10 września 2026 r.. Odbiór konserwatorski końcowy prac wykopaliskowych odbył się 16 września 2026 r. Prace archeologiczne przeprowadził doświadczony zespół badawczy w skład którego oprócz wymienionych wcześniej Mieczysława i Małgorzaty Bienia weszli: historycy: mgr Przemysław Sawicki (Białystok), mgr Andrzej Czerko (II LO w Białej Podlaskiej), studenci: Jakub Kopaczuk i Szymon Czerko. Dokumentację fotogrametryczną wykonał mgr Błażej Czaja (THOR Gniezno). Dodatkowo pracę archeologów wspierali detektoryści z Koła Naukowego Fibula z Białej Podlaskiej. W trakcie prac ziemnych prowadzili dokładną penetrację zdejmowanej warstwy ziemi za pomocą detektorów metali. Dzięki tym pracą pozyskano niewielkie ilości artefaktów metalowych (monety, plomby, stopy ołowiu) pochodzących z okresu od XVII do XIX wieku.

Prace archeologiczne prowadzone były zgodnie z zezwoleniem wydanym przez Kierownika bialskiej Delegatury Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie, obowiązującą w archeologii metodyką i przepisami bhp.

W trakcie badań archeologicznych wykonano następującą dokumentację:

I - opisową

1/ inwentarz rysunków,

2/ inwentarz zabytków,

3/ inwentarz fotografii,

4/ dziennik niwelacji

II - rysunkową:

1/ rzut odsłoniętych piwnic w skali 1:100 i 1:50,

2/ relikty murów profil i rzut w skali 1:20,

3/ inwentaryzację geodezyjną obiektu w skali 1:500.

III- fotograficzną: kolorowe zdjęcia
IV - fotogrametryczną

Zebrany w trakcie badań wykopaliskowych materiał zabytkowy głównie w postaci fragmentów ceramiki, kafli, polepy, szkła, porcelany i fajansu, płytek ceramicznych, muszli, kości zwierzęcych i przedmiotów metalowych został umyty, opisany i zapakowany zgodnie z obowiązującymi wymogami. Materiał metalowy zostanie dodatkowo zakonserwowany. Wszystko po opracowaniu naukowym zostanie zdeponowane w Muzeum Południowego Podlasia w Białej Podlaskiej.

OPIS PRAC BADAWCZYCH I ODSŁONIĘTYCH RELIKTÓW PIWNIC BUDYNKU ARCHIWUM I BIBLIOTEKI.

Przed przystąpieniem do prac badawczych przeprowadzono szczegółową kwerendę dotyczącą budynku w Inwentarzach zamkowych w jej wyniku pozyskano i wykonano dosyć dokładny opis wyglądu obiektu „bialskich łazienek" w trakcie jego schyłkowego istnienia.
Była to jedna z najwspanialszych budowli na terenie zespołu zamkowego. Wzniesiona około połowy XVIII wieku zapewne za rządów Hieronima Floriana Radziwiłła.
Jak wyglądał budynek wiemy z późniejszych inwentarzy zamkowych, głównie z 1830 r. kiedy obiekt znajdował się już w stanie ruiny. Opis wskazuje, że była to jedna z najpiękniejszych budowli na terenie XVIII-wiecznej Rzeczpospolitej.

Była on rzutowana na planie prostokąta, podpiwniczona, parterowa, murowana z cegły, zryzalitowana na osi głównej, zawierała centralne pomieszczenie zwieńczone kopułą z latarnią, ujęte z obu stron dwoma pokojami. Ustawiona była frontem do ogrodu. Od frontu rosły przed nią dwie duże topole, a z tyłu trzy stare jodły. W jej fasadzie znajdowały się trzy otwory wejściowe, z bardzo ozdobnym środkowym. Ścianę fasady podzielono dziesięcioma półkolumnami. Wolne przestrzenie pomiędzy nimi wypełniono arkadami oraz płycinami o groszkowatej rustyce. Imitowały one wykonane z granitu płyty. Podobna imitacja znajdowała się w dwóch arkadowych niszach przy głównym wejściu. Fragmenty znajdujących się tam figur odkrywany w trakcie badań w zagruzowanym, porozbiórkowym materiale w piwnicach. Ponad ciągiem arkad na parterze znajdował się fryz z girland róż i muszelek. Bęben pod kopułą przepruto od frontu trzema arkadowymi wnękami. Znajdowały się tutaj również

rzeźby „… w środkowej statua zniszczona, a w bocznych pozostały dwie z gipsu, brązowo malowane, pozbawione w części rąk i głów”... Brzegi dachów zdobiły z obu stron wyobrażenia Bachusa. Środkowe drzwi prowadziły do głównej sali pod kopułą zdobionej w czterech rogach trójkątną wnęką o groszkowatej rustyce z maską satyra w zwieńczeniu. W ścianach bocznych znajdowało się osiem wnęk arkadowych pokrytych popielatą farbą i drobną mozaiką z wstawionymi na postumentach zapewne gipsowymi figurami, Nad nimi znajdowały się prostokątne stiukowe płaskorzeźby. Nieco inaczej zdobiona była wnęka na wprost głównego wejścia. Tutaj arkada była większa od pozostałych, pomalowana w kolorze białego różu mieściła bliżej nieokreśloną rzeźbę (być może sam Hieronim Florian Radziwiłł), a w owalu ponad arkadą wyobrażony był geniusz, w obłoku unoszący mitrę książęcą. Nieco niżej z obu stron towarzyszyły mu dwa inne, nieco mniejsze geniusze. Przestrzeń nad drzwiami i główną arkadą wypełniały cztery sceny mitologiczne. Początek cyklu znajdował się nad głównym wejściem. Tutaj stiuk przedstawiał narodziny Wenus z piany morskiej, pływającego obok wieloryba oraz szybującego na pegazie poetę. Nad wejściem do pomieszczenia bocznego od zachodu druga scena prezentowała Wenus w orszaku Nimf przywiązującą Kupidyna do drzewa. Stiuk nad główną arkadą przedstawiał Wenus siedzącą pod drzewem i grającą na trzymanej w ręku lutni i zalecającego się do niej bożka Pana przygrywającego jej na dudkach. Czwarta scena mitologiczna znajdowała się nad bocznymi drzwiami od wschodu i przedstawiała Wenus z kupidynem na ręku przypatrującą się dwu igrającym ze sobą łabędziom. Górą pod sklepieniem biegł fryz, który tworzyły wykonane w stiukach róże i muszelki. Zdobione mozaiką sklepienie zdobiły cztery bliżej nieokreślone figury. Wnętrze Sali centralnej oświetlało osiem lukarn umieszczonych w kopule. Każde z dwóch bocznych pomieszczeń miało po trzy prostokątne okna, kaflowy piec i kominek. Od wewnątrz otwory okienne ujmowały stiukowe girlandy róż. Podobne girlandy znaczyły również lamperię w pomieszczeniach bocznych.

PRACE WYKOPALISKOWE W 2026 ROKU.

Przystępując do prac wykopaliskowych zdawaliśmy sobie sprawę, że pozostała do przebadania północna część obiektu najprawdopodobniej jest w złym stanie technicznym (konstrukcyjnym) ze względu na porastające ją wcześniej drzewa (dwa duże kasztanowce i jesion). Nasze spostrzeżenia okazały się trafne. W dwóch miejscach mur był mocno naruszony, a w jednym pęknięty, podniesiony i przesunięty o kilkanaście centymetrów.

Wykop badawczy który objął swoim zasięgiem północną i wschodnią część murów historycznych reliktów miał około 1 ara. W narożniku północno – zachodnim wystąpiło pomieszczenie oddzielone od piwnicy zachodniej murkiem o szerokości 30 cm i z jego eksploracji pochodzi ponad 90% wszystkich zabytków ruchomych. ściana zewnętrzna, północno – zachodnia nie była pełnym murem, opierała się na trzech słupach sklepionych arkadowo. Jej stopę fundamentową w narożniku NW uchwycono na głębokości 1,70 m. W centralnej części doklejona została do niej zewnętrzna klatka schodowa (przebadana w 2023 roku). Miała ona wymiary zewnętrzne 2,70 m SN x 5,00 m EW, jej ściany miały grubość 60 cm i zarówno w zachodniej jak i północnej znajdowały się dwie wnęki o szerokości 60 cm i głębokości 35 cm. Z piwnicy wchodziło się na niewielki kwadratowy przedsionek o wymiarach 1,5 m x 1,5 m wyłożony ceglana posadzką z którego w kierunku wschodnim prowadziły do góry ceglane schody, które doskonale zachowały się do naszych czasów. Klatkę tworzyło przynajmniej 10 schodów (część wschodnia zniszczona i zamurowana w trakcie budowy fundamentów drewnianego budynku na początku XX wieku) o szerokości 2,05 m, głębokości 27 cm i wysokości 14 cm. Stopień ich starcia wskazuje że nie były one niczym obudowane. Z północno – wschodniego narożnika również wychodziło wyjście z piwnicy wschodniej (dobrze zachowanej). Ściana północno – wschodnia (północna piwnicy wschodniej) podobnie jak pozostałe opierały się na dwóch potężnych filarach zewnętrznych pomiędzy którymi znajdowała się otynkowana ściana. Podobnie wyglądała sytuacja ze ściana wschodnią piwnicy ona opierała się na trze filarach zewnętrznych oddzielonych otynkowaną ścianą w której znajdowały się dwa otwory okienne o wysokości 1,70 m i szerokości, 1,50 m.
Piwnica wschodnia jest stosunkowo dobrze zachowana (ściany i stropy) nieco przebudowana przy wyjściu na teren ogrodów. Zadokumentowano rysunkowo jej zarys i naniesiono na plan zbiorczy obiektu. Piwnica miała wymiary wewnętrzne: 7,75 m SN x 4,0 m EW. Wewnątrz znajduje się wymurowany w 1 połowie XX wieku komin kwalifikujący się do rozebrania.
Południowa część obiektu historycznego została w znacznym stopniu zniszczona w 2013 roku podczas prac rewitalizacyjnych przez zbyt mocno rozszerzony w kierunku północnym ogród włoski, którego pierwotny układ został wówczas znacznie zmieniony. Nie skorzystano bowiem z informacji zawartych w Inwentarzach zamkowych, znajdujących się na planie Targońskiego z 2 poł. XVIII wieku, ani też wyników prac archeologicznych i dostosowano układ ogrodu włoskiego do układu dziedzińca i bramy kosiarskiej. W związku z tym dwa główne obiekty, czyli pawilon ogrodowy - budynek Archiwum i Biblioteki oraz fontanna ogrodowa jako nie pasujące do nowego układu zostały rozebrane w części już

zainwestowanej przez „nowy” ogród włoski. Znaczną część budynku „bialskich łazienek” przed zniszczeniem uchroniły porastające go a zarazem w pewnym sensie niszczące jego podziemną strukturę „zabytkowe” drzewa.

Na zakończenie prac badawczych obiekt został zinwentaryzowany geodezyjnie, a na początku października zostaną dodatkowo przeprowadzone prace fotogrametryczne (THOR Gniezno). Trwa również postępowanie administracyjne w celu wpisania obiektu do rejestru zabytków.

Prowadzone na terenie zespołu zamkowego radziwiłłowskiego prace archeologiczne wykorzystane zostały również do promocji Muzeum Południowego Podlasia i miasta Biała Podlaska. W trakcie tegorocznych dni patrona miasta miało miejsce dwukrotne oprowadzenie po nich młodzieży szkolnej i mieszkańców miasta. W końcówce sezonu letniego stanowiły również ciekawą atrakcję dla turystów.

Dodatkowo od maja w oficynie zachodniej prezentowana jest wystawa archeologiczna prezentująca wyniki bada© na terenie „bialskich łazienek w latach 2013 i 2023.

WSTĘPNA CHARAKTERYSTYKA POZYSKANYCH W TRAKCIE PRAC BADAWCZYCH ZABYTKÓW RUCHOMYCH.

W trakcie prac badawczych pozyskano znaczną ilość materiału ruchomego. Pełniejsze o nim dane zawierają inwentarze. Tutaj sumarycznie można podać, że ogółem zainwentaryzowano 4122 zabytków ruchomych. Wśród których wydzielono:

140 fragmentów przedmiotów szklanych (w tym:)

Fr. szkła (XIX-XX w.)	- 80
Fr. szkła (XVIII w.)	- 54
Fr. szlaki szklanej	- 6

3 400 przedmiotów ceramicznych (w tym:)

Fr. kafli	- 765
Kafel	- 1
Fr. dachówek	- 14
Cegła -	- 3
Fr. płytek ceramicznych	- 34
Płytki ceramiczne	- 1

Fr. płytek z Delft	- 1860
Płytka z Delft	- 1
Fr. posągów ceramicznych	- 250
Fr. fajansu (XVIII w.)	- 25
Fr. fajansu (XIX-XX w.)	- 55
Fr. ceramiki (XV-XVI w.)	- 2
Fr. ceramiki brązowej glazurowanej	- 87
Fr. ceramiki szarej i białej	- 300

Bardzo ciekawa jest kolekcja fragmentów płytek ceramicznych pochodzących z niderlandzkich Delft na których znajdują się scenki rodzajowe marynistyczne, przedstawiające wieś, prace polowe i pasterskie, przeróżne postacie ludzkie (m.in. Indianin) i zwierzęta z epoki, drzewa, kwiaty. Cennym znaleziskiem są również fragmenty ceramicznych rzeźb, które zdobiły wnętrza budynku. Ciekawie prezentują się kafle piecowe z wykopu wzbogacając i tak już pokaźną kolekcję kafli piecowych z XVII-XVIII w. Większość z nich zdobiona była przedstawieniami radziwiłłowskiego herbu. Znaczna ich część powinna się powyklejać.

Kamień - 15 (w tym:)

Fr. płytek kamiennych	- 11
Zeszkliwione kamienie	- 4

Wapień – 200 (w tym:)

Fr. tynku	- 10
Fragmenty sztukaterii	- 190

W zasypisku badanych wykopaliskowo piwnic udało się odnaleźć kilka fragmentów bogato zdobionych tynków o których czytamy w opisach inwentarzowych. Niewątpliwie ze względu na rzadkość odkrycia stanowią jeden z najcenniejszych jego elementów.

Kości i muszle - 390 (w tym:)

Fr. kości zwierzęcych	– 82
Muszle ostryg	- 200
Fr. muszli ostryg	- 12
Fr. muszli szczeżui	- 9
Muszle szczeżui	- 80
Muszla ślimaka	- 3
Muszle egzotyczne	- 3
Przedmiot kościany (dzida)	- 1

Większość muszli stanowiła element zdobniczy głównie dodawany do kolorowych tynków.

Przedmioty metalowe - 30 (w tym:)

Fr. żużli żelaznych	- 18
Monety miedziane	- 9
Naparstki miedziane	- 1
Inne	- 2

Razem pozyskano z zasypiska piwnic 4 175 zabytkowych przedmiotów ruchomych i ich fragmentów.

Wstępnie można materiał zabytkowy podzielić na trzy okresy chronologiczne:
Późne średniowiecze (XV w.) – pojedyncze fr. ceramiki,
Okres nowożytny okres funkcjonowania obiektu (XVIII w.) – relikty piwnic i większość zabytków ruchomych ,
XIX – 1 poł. XX w. – okres związany z wtórnym wykorzystywaniem piwnic.

PODSUMOWANIE. WNIOSKI BADAWCZE I KONSERWATORSKIE.

Archeologiczne prace badawcze prowadzone były w ramach zadania:
„Odbudowa piwnic dawnej oranżerii radziwiłłowskiej wraz z budową budynku na odbudowanej piwnicy oraz zagospodarowaniem przyległego terenu”.

Głównym celem archeologicznych badań wykopaliskowych było więc zapoznanie się ze stanem zachowania znajdujących się pod ziemią reliktów północnej części piwnicy zachodniej oraz ścian zewnętrznych północnej i wschodniej historycznego XVIII-wiecznego budynku Archiwum i Biblioteki, potocznie nazywanego. „bialskimi łazienkami".
Tym razem nic nie przeszkadzało w zakończeniu prac badawczych na obiekcie.

Prace archeologiczne doprowadziły do odsłonięcia pomieszczenia na północ od piwnicy zachodniej oraz murów zewnętrznych: północnego i wschodniego. Prace te stanowią cenne wskazówki dla działań projektowych związanych z budową nowego pawilonu ogrodowego i wkomponowania w jego bryłę starych zabytkowych murów.
Obiekt technicznie i konstrukcyjnie zachował się stosunkowo dobrze, mury piwnic zachowały się w większości do wysokości 1,70 m do 2,05 m od poziomu stopy fundamentowej, udało się określić metodę budowy obiektu, zachowały się w wielu miejscach elementy sklepienia wieńczącego piwnice, co może ułatwić ich częściowe odtworzenie. Bardzo dobrze zachowana jest zewnętrzna klatka schodowa.

Wydaje się więc że ze względu na dobry stan zabytkowych reliktów można je wykorzystać jako element historyczny, edukacyjny i przyciągający turystów w trakcie projektowania nowego pawilonu ogrodowego.

Odsłonięte relikty powinny zostać odsolone, zakonserwowane i częściowo odtworzone jako niewątpliwa atrakcja podziemnej części powstającego obiektu.
Wokół starych, historycznych murów można wznieść nowe posadowione na surowym korzeniu We wnętrzu zakonserwowanych i częściowo wzmocnionych reliktów można urządzić stałą ekspozycję dotyczącą historii obiektu i wyeksponować odnalezione w nim zabytki. Na ekspozycję może prowadzić wejście zarówno ze środka nowego obiektu jak i od strony zewnętrznej z wykorzystaniem odsłoniętej w trakcie prac archeologicznych klatki schodowej.

W trakcie prac badawczych prowadzonych w formie archeologicznych badań wykopaliskowych przeprowadzonych na terenie zachowanych reliktów piwnic budynku Archiwum i Biblioteki w obrębie zespołu zamkowego radziwiłłowskiego w Białej Podlaskiej zrealizowano większość z postawionych przed ich rozpoczęciem zadań.

Badania archeologiczne w pełni potwierdziły wcześniejsze podejrzenia i informacje pozyskane z kwerendy archiwalnej oraz prowadzonych w latach 2013 i 2023 prac archeologicznych. Odsłonięto wszystkie piwnice dawnego obiektu tzw. „bialskich łazienek"

pozyskując z nich znaczne ilości materiału zabytkowego, ruchomego. Jest to kolejne miejsce na terenie zespołu zamkowego, na którym udało się uchwycić dwa - trzy etapy rozwoju osadnictwa w tym miejscu: średniowiecze (XV w.) oraz okres nowożytny (XVIII w. oraz XIX - 1 poł. XX w.).

Wykopy badawcze po raz kolejny dostarczyły nam nowych informacji na temat rozwoju osadniczego Białej Podlaskiej, w tym przepadku rezydencjonalnego. Po raz kolejny potwierdziło się, że wcześniejsze, wyprzedzające inwestycję prace archeologiczne i konserwatorski prowadzone na terenie na terenie na terenie założenia pałacowo – obronnego bialskich Radziwiłłów są jedyną okazją do poznania jego najstarszych, najczęściej niepisanych dziejów lub potwierdzenia tych znajdujących się w Archiwach.

Odsłonięte relikty piwnic związanych z „bialskimi łazienkami" należy przed okresem jesienno – zimowym zabezpieczyć przed złym wpływem warunków atmosferycznych, szczególnie deszczem, śniegiem i mrozem.

W przyszłości w przypadku prowadzenia jakichkolwiek prac budowlano-ziemnych realizowanych na terenie zespołu pałacowo – obronnego w Białej Podlaskiej powinny być one poprzedzone wyprzedzającymi badaniami wykopaliskowymi. Wtedy istnieje szansa, że uda nam się nadrobić i odzyskać utracone przez lata zaniechania informacje o najstarszych i nie zawsze opisanych dziejach tego niezwykłego miejsca. Ciągle jeszcze nie udało nam się ustalić lokalizacji pierwszego bialskiego dworu. Bezcenne skarby skrywają także jamy śmietnikowe położone wokół kuchni pałacowych, a być może nawet pałacu. Do pełnego przebadania pozostały nam również relikty pałacu głównego i towarzyszących mu budynków gospodarczych.

6. LITERATURA:

S. Aleksandrowicz, Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI i pierwszej połowie XVII wieku. (w:) Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych, t.27, 1965, s.38

J. Baranowski, Zamek w Białej Podlaskiej, próba rekonstrukcji stanu z XVII wieku.
(w:) Biuletyn Historii Sztuki, R.XXIX, 1967, nr 1, s.39-54.

J. Bartoszewicz, Zamek Bialski, Warszawa 1881,

M. Bienia. Czasy prehistoryczne (w:) Północna Lubelszczyzna od pradziejów po okres nowożytny pod red. E. Banasiewicz – Szukały, Lublin 2003, s. 23-72

M. Bienia, B. Wetoszka, Badania archeologiczne staropolskich obiektów rezydencjonalnych z obszaru północnej Lubelszczyzny (w:) Dwory i pałace Lubelszczyzny w badaniach archeologicznych pod red, E. Banasiewicz – Szykuły. Lublin 2011 s. 13-34,

M. Bienia, Nadzory archeologiczne nad budową amfiteatru na terenie bastionu obronnego w zespole pałacowo-obronnym w Białej Podlaskiej w latach 2000-2002. Biała Podlaska 2002 (maszynopis u autora)

M.Bienia, Nadzory archeologiczne przeprowadzone w okresie od grudnia 2001 roku do czerwca 2002 roku nad wykopem ziemnym pod budowę kanalizacji sanitarnej przy ulicy Jatkowej w Białej Podlaskiej. Biała Podlaska 2002

M.Bienia, Prace archeologiczne przeprowadzone w okresie od 2012 do 2013 roku nad wykopem ziemnym związanymi z rewitalizacją dziedzińca pałacowego i ogrodu włoskiego w Białej Podlaskiej. Biała Podlaska 2002

J. Cichomski - Zespół pałacowo-obronny w Białej Podlaskiej" Biała Podlaska 1984 r,

J. Flisiński ,Biała na Podlasiu. Dzieje miasta i okolic do 1795 roku. Biała Podlaska 2009,

B. Górny, Monografia powiatu bialskiego, Biała Podlaska 1939,

S. Jadczak, Biała Podlaska-dzieje miasta i jego zabytki. Lublin 1993

A. Jodłowski, Założenie pałacowe Radziwiłłów w Białej Podlaskiej, Biała Podlaska 1992,

A. Jodłowski, Najważniejsze obiekty zabytkowe Białej Podlaskiej, Biała Podlaska 2004,

A. Jodłowski, Radziwiłłowie w Białej i na Podlasiu. Ich rezydencje, Kościoły i rzemiosło artystyczne. Biała Podlaska 2008,

P.Kaczanowski, J.K. Kozłowski. Najdawniejsze dzieje Ziem Polskich (do VII w.)
(w:) Wielka Historia Polski T. I, Kraków 1998

T. Krawczak, Dzieje Zamku bialskiego, Biała Podlaska 1982,

E. Łopaciński, Zamek w Białej Podlaskiej, Materiały archiwalne, (w:) Biuletyn Historii Sztuki, R. XIX, 1951, nr 1 s. 27-48,

J. Maraśkiewicz, P. Mraz, Biała Podlaska - studium historyczno-urbanistyczne. Lublin 1984, s.141.
J. Maraśkiewicz, Biała Podlaska, dzieje miasta i kościoła farnego pw. Św. Anny od XV wieku do 1945 roku. Biała Podlaska 2007

M. Miśkiewicz W okresie wczesnego średniowiecza (w:) Północna Lubelszczyzna od pradziejów po okres nowożytny pod red. E. Banasiewicz – Szukały, Lublin 2003, s. 73-119

A. Rachuba, Biała Podlaska pod rządami Radziwiłłów w latach 1568-1813 (w:) Z nieznanej przeszłości Białej i Podlasia, Biała Podlaska 1990 s. 13-36,

J. Tyszkiewicz, Ziemie Podlaskie w średniowieczu i nowożytności (w:) Z nieznanej przeszłości Białej i Podlasia, Biała Podlaska 1990 s. 13-36,

A.Wawrzyńczyk – "Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI w.,
Wrocław 1951 r.,

B. Wetoszka. W średniowieczu i nowożytności (w:) Północna Lubelszczyzna od pradziejów po okres nowożytny pod red. E. Banasiewicz – Szukały, Lublin 2003, s. 119-134

S. Żółkowski, Materiały do badań nad osadnictwem pradziejowym i wczesnośredniowiecznym na obszarze dzisiejszego województwa bialskopodlaskiego. Biała Podlaska 1988

BIAŁA PODLASKA
ZESPÓŁ PAŁACOWO - OBRONNY
RADZIWIŁŁOWSKI

RELIKTY PIWNIC BUDYNKU ARCHIWUM I BIBLIOTEKI **„BIALSKIE ŁAZIENKI”**

ARCHEOLOGICZNE BADANIA WYKOPALISKOWE
SIERPIEŃ - WRZESIEŃ 2026 ROKU

INWENTARZ MAP I RYSUNKÓW

WYKONAŁ:
Mieczysław **BIENIA**

INWENTARZ MAP I RYSUNKÓW

BIAŁA PODLASKA – ZESPÓŁ ZAMKOWY – RELIKTY PIWNIC BUDYNKU ARCHIWUM I BIBLIOTEKI TZW. "BIALSKIE ŁAZIENKI"

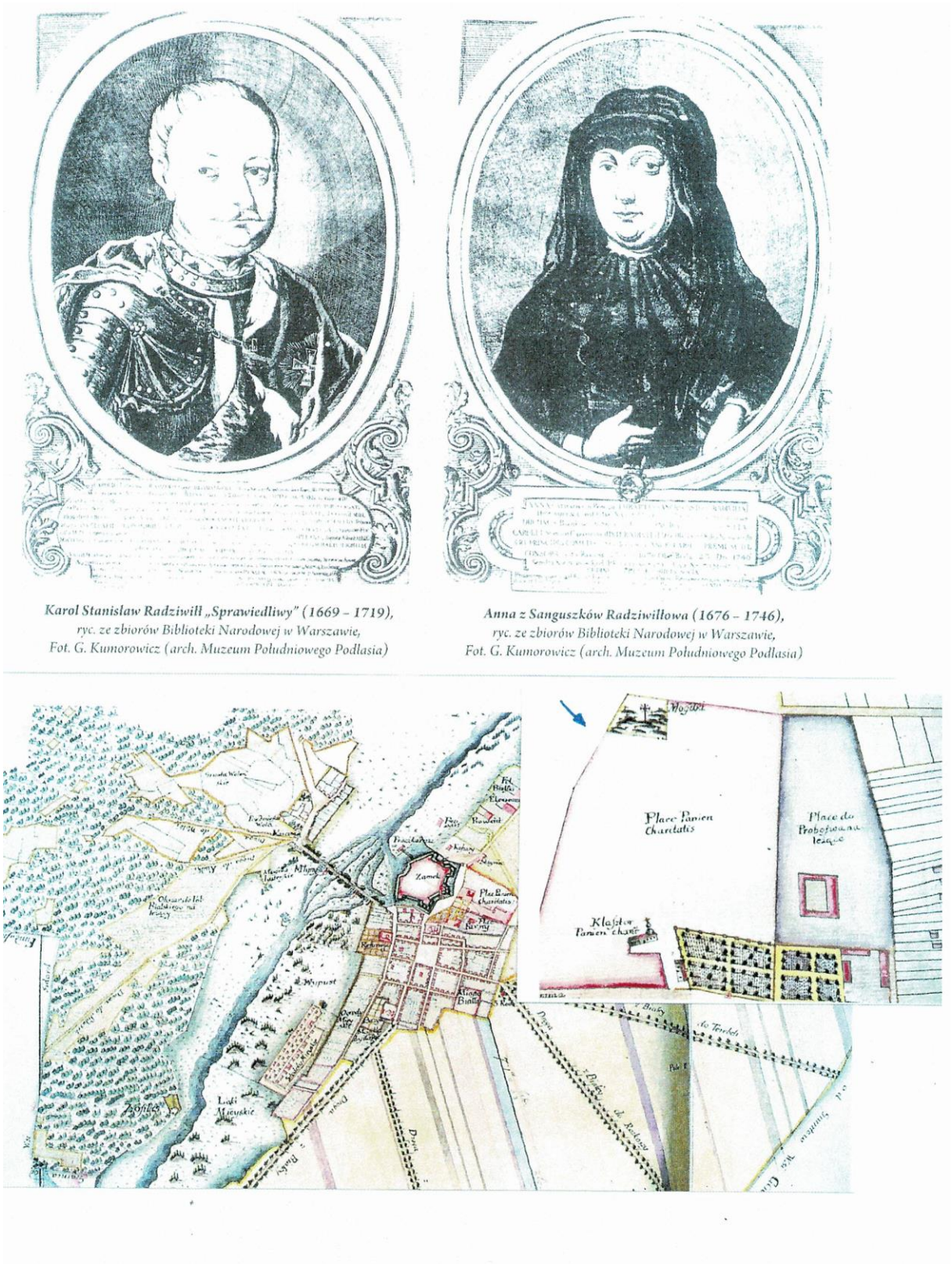
gm. LOCO., woj. LUBELSKIE

Map I. Biała i okolice – mapa wg. Targońskiego z 1777 r.

Map II. Plan sytuacyjny Białej z około 1866 roku (Zbiory Muzeum Południowego Podlasia w Białej Podlaskiej)

Map III. **BIAŁA PODLASKA, Założenie zamkowe radziwiłłowskie. Budynek Archiwum i Biblioteki – relikty piwnic**. Skala 1:500.

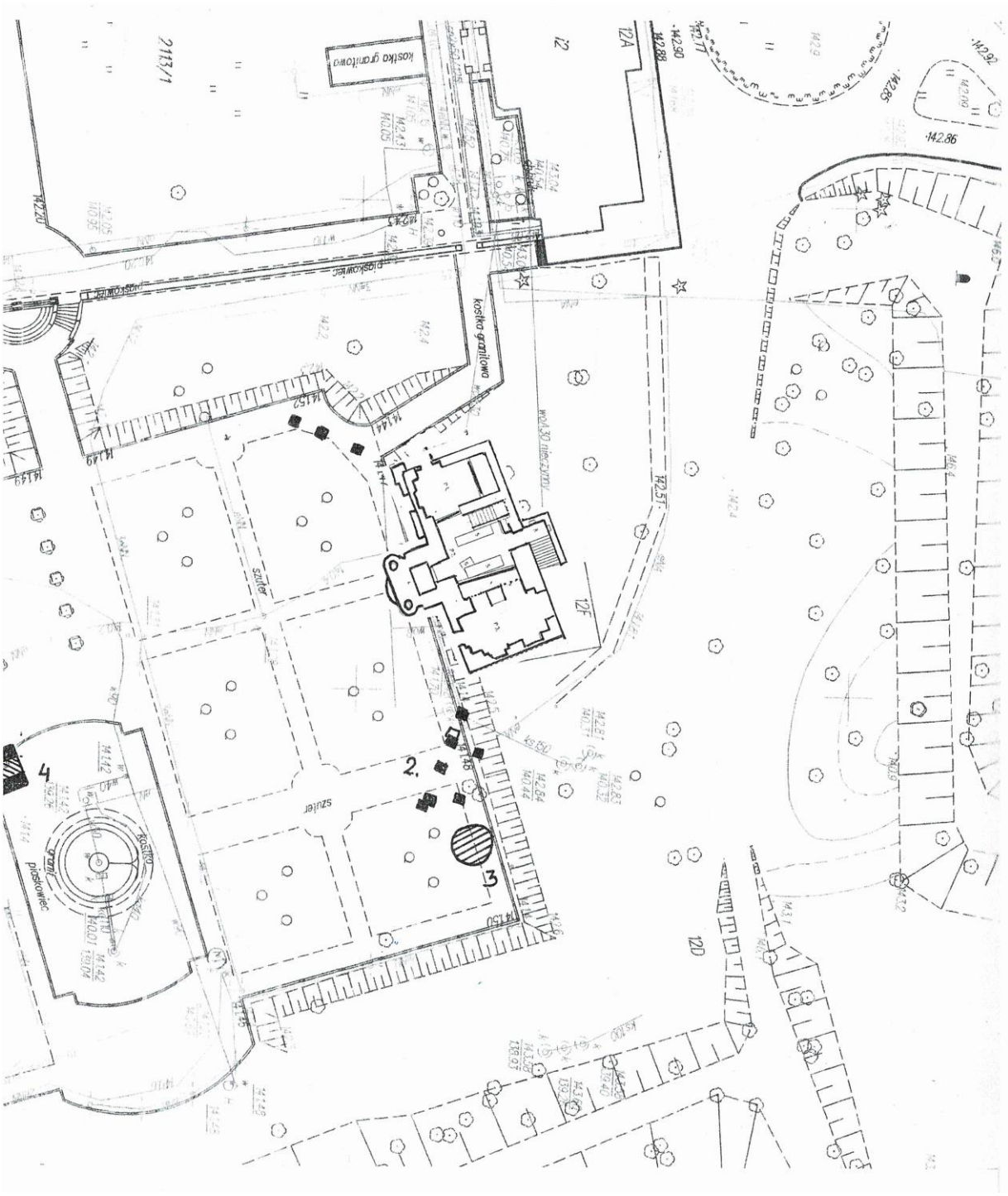
Map IV. **BIAŁA PODLASKA, Założenie zamkowe radziwiłłowskie. Budynek Archiwum i Biblioteki – relikty piwnic – inwentaryzacja geodezyjna**. Skala 1:500.

Map I. Biała i okolice – mapa wg. Targońskiego z 1777 r.

Map II. Plan sytuacyjny Białej z około 1866 roku (Zbiory Muzeum Południowego Podlasia w Białej Podlaskiej)

Map III. **BIAŁA PODLASKA, Założenie zamkowe radziwiłłowskie. Budynek Archiwum i Biblioteki – relikty piwnic**. Skala 1:500.

Map IV. **BIAŁA PODLASKA, Założenie zamkowe radziwiłłowskie. Budynek Archiwum i Biblioteki – relikty piwnic – inwentaryzacja geodezyjna**. Skala 1:500.

BIAŁA PODLASKA
ZESPÓŁ PAŁACOWO - OBRONNY
RADZIWIŁŁOWSKI

RELIKTY PIWNIC BUDYNKU ARCHIWUM I BIBLIOTEKI **„BIALSKIE ŁAZIENKI”**

ARCHEOLOGICZNE BADANIA WYKOPALISKOWE
SIERPIEŃ - WRZESIEŃ 2026 ROKU

FOTOGRAFIE

WYKONAŁ:
Mieczysław **BIENIA**

Fot. 1. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Widok na zewnętrzną klatkę schodową i północno – wschodni narożnik budynku.

Fot. 2. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Widok na odsłonięty narożnik północno – wschodni budynku.

Fot. 3. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Widok na zewnętrzną klatkę schodową i narożnik północno – wschodni budynku.

Fot. 4. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Widok na narożnik północno – wschodni budynku.

Fot. 5. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Widok na odsłoniętą ścianę wschodnią budynku.

Fot. 6. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Widok na odsłoniętą część ściany wschodniej budynku.

Fot. 7. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Widok na północne wejście do piwnicy wschodniej.

Fot. 8. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Widok na zewnętrzną klatkę schodową.

Fot. 9. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Widok na ścianę północną klatki schodowej.

Fot. 10. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Widok na ścianę zachodnią zewnętrznej klatki schodowej.

Fot. 11. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Widok na schody zewnętrznej klatki schodowej.

Fot. 12. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Prace badawcze.

Fot. 13. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Widok na zniszczoną przez korzenie północną ścianę piwnicy zachodniej.

Fot. 14. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Widok na odsłaniane pomieszczenie północne piwnicy zachodniej.

Fot. 15. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Widok na odsłoniętą ścianę północną budynku.

Fot. 16. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Zbliżenie na filary łączące piwnice.

Fot. 17. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Widok Zbliżenie na filary łączące piwnice.

Fot. 18. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Widok na narożnik NW budynku.

Fot. 19. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Widok na przebadane w 2023 roku piwnice zachodnią i centralną.

Fot. 20. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Prace badawcze.

Fot. 21. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Zabytki ruchome z pomieszczenia N – fragmenty wapiennej sztukaterii.

Fot. 22. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Zabytki ruchome z pomieszczenia N – ozdobne muszle ostryg i szczeżui.

Fot. 23. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Zabytki ruchome z pomieszczenia N – ozdobne płytki ceramiczne z Delft.

Fot. 24. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Zabytki ruchome z pomieszczenia N – ozdobne płytki ceramiczne z Delft - scena marynistyczna.

Fot. 25. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Zabytki ruchome z pomieszczenia N – ozdobne płytki ceramiczne z Delft – zbliżenie na konia z jeźdźcem.

Fot. 26. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Zabytki ruchome z pomieszczenia N – ozdobne płytki ceramiczne z Delft – scena z przeciąganiem po trawie.

Fot. 27. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Zabytki ruchome z pomieszczenia N – fragmenty płaskorzeźb z czarnej masy ceramicznej.

Fot. 28. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Zabytki ruchome z pomieszczenia N – fragmenty płaskorzeźb z czarnej masy ceramicznej.

Fot. 29. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Zabytki ruchome z pomieszczenia N – fragmenty kafli z herbem radziwiłłowskim.

Fot. 30. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Zabytki ruchome z pomieszczenia N – ceramiczne płytki z Delft.

Fot. 31. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Zabytki ruchome z pomieszczenia N – ceramiczne płytki z Delft – zbliżenie na scenki rodzajowe.

Fot. 1. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Widok na zewnętrzną klatkę schodową i północno – wschodni narożnik budynku.

Fot. 2. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Widok na odsłonięty narożnik północno – wschodni budynku.

Fot. 3. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Widok na zewnętrzną klatkę schodową i narożnik północno – wschodni budynku.

Fot. 4. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Widok na narożnik północno – wschodni budynku.

Fot. 5. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Widok na odsłoniętą ścianę wschodnią budynku.

Fot. 6. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Widok na odsłoniętą część ściany wschodniej budynku.

Fot. 7. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Widok na północne wejście do piwnicy wschodniej.

Fot. 8. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Widok na zewnętrzną klatkę schodową.

Fot. 9. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Widok na ścianę północną klatki schodowej.

Fot. 10. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Widok na ścianę zachodnią zewnętrznej klatki schodowej.

Fot. 11. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Widok na schody zewnętrznej klatki schodowej.

Fot. 12. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Prace badawcze.

Fot. 13. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Widok na zniszczoną przez korzenie północną ścianę piwnicy zachodniej

Fot. 14. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Widok na odsłaniane pomieszczenie północne piwnicy zachodniej.

Fot. 15. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Widok na odsłoniętą ścianę północną budynku.

Fot. 16. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Zbliżenie na filary łączące piwnice.

Fot. 17. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Widok Zbliżenie na filary łączące piwnice.

Fot. 18. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Widok na narożnik NW budynku.

Fot. 19. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Widok na przebadane w 2023 roku piwnice zachodnią i centralną.

Fot. 20. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Prace badawcze.

Fot. 21. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Zabytki ruchome z pomieszczenia N – fragmenty wapiennej sztukaterii.

Fot. 22. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Zabytki ruchome z pomieszczenia N – ozdobne muszle ostryg i szczeżui.

Fot. 23. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Zabytki ruchome z pomieszczenia N – ozdobne płytki ceramiczne z Delft.

Fot. 24. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Zabytki ruchome z pomieszczenia N – ozdobne płytki ceramiczne z Delft - scena marynistyczna.

Fot. 25. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Zabytki ruchome z pomieszczenia N – ozdobne płytki ceramiczne z Delft – zbliżenie na konia z jeźdźcem.

Fot. 26. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Zabytki ruchome z pomieszczenia N – ozdobne płytki ceramiczne z Delft – scena z przeciąganiem po trawie.

Fot. 27. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Zabytki ruchome z pomieszczenia N – fragmenty płaskorzeźb z czarnej masy ceramicznej.

Fot. 28. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Zabytki ruchome z pomieszczenia N – fragmenty płaskorzeźb z czarnej masy ceramicznej.

Fot. 29. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Zabytki ruchome z pomieszczenia N – fragmenty kafli z herbem radziwiłłowskim.

Fot. 30. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Zabytki ruchome z pomieszczenia N – ceramiczne płytki z Delft.

Fot. 31. Biała Podlaska – zespół zamkowy radziwiłłowski – relikty piwnic budynku Archiwum i Biblioteki. Zabytki ruchome z pomieszczenia N – ceramiczne płytki z Delft – zbliżenie na scenki rodzajowe.